

TÜRK DÜNYASI ROMANLARINDA SÜRGÜN TRENLERİ

İsmail Turan KALLİMCİ*

Özet

Çarlık Rusya döneminden itibaren, özellikle Sovyetler Birliği sürecinde demiryolu ağının genişletilmesi ve yaygınlaştırılması, sistematik bir devlet politikası hâline getirilmiştir. Bolşevik Devrimi'nin ilk yıllarında trenler, propaganda faaliyetlerinin etkin bir aracı olarak kullanılmış; en ücra yerleşim birimlerine ulaşarak ideolojik söylemin yayılmasında önemli bir işlev üstlenmiştir. II. Dünya Savaşı sırasında ise trenler, askerî ve lojistik sevkiyatın temel unsuru olarak kritik rol oynamıştır. Savaşın son evrelerinde, Türkiye sınırına yakın bölgelerdeki Türk soylu topluluklara yönelik uygulanan sürgün politikalarıyla birlikte trenler, bu kez zorunlu göç ve baskının simgesine dönüşmüştür. Sovyetler Birliği sınırları içerisinde yaşayan Kırım, Karaçay ve Ahıska Türklerinin çeşitli gerekçeler ileri sürülerek anavatanlarından koparılıp sürgün edilmeleri, Türk tarihinin en trajik hadiselerinden biridir. Söz konusu tarihsel süreçte tren ve ona yüklenen sembolik anlamlar, modern edebî metinlerde duygu ve düşüncelerin aktarımında işlevsel bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır. Türk dünyası edebiyatında tren metaforunu en etkili biçimde kullanan yazarlardan biri olan Cengiz Aytmatov, Sovyet sisteminin işleyişini demiryolları, istasyonlar ve trenler üzerinden kurduğu metaforik yapı ile dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda, çalışmada incelenen romanların tahlilinde Aytmatov'un eserlerinde ortaya koyduğu metaforik yaklaşımdan da yararlanılmıştır. Çalışmamızda söz konusu sürgünler, üç tarihî roman çerçevesinde ele alınmıştır. Kırım sürgününü Cengiz Dağcı'nın İhtiyar Savaşçı, Karaçay sürgününü Halimat Bayramuk'un İki Kasım Bin Dokuz Yüz Kırk Üç ve Ahıska sürgününü Mircevat Ahıskalı'nın Gurbetten İniltiler adlı eserlerinde yer alan anlatılar, tren olgusu etrafında şekillenen sembolik ve kavramsal bağlam içerisinde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Karaçay, Ahıska, Tren, Sürgün

EXILE TRAINS IN THE NOVELS OF THE TURKIC WORLD

Abstract

Starting from the Tsarist Russia period, and especially during the Soviet Union era, the expansion and proliferation of the railway network became a systematic state policy. In the early years of the Bolshevik Revolution, trains were effectively used as a propaganda tool, reaching the most remote settlements to spread ideological discourse. During World War II, trains played a critical role as the fundamental element of military and logistical transport. In the final stages of the war, with the implementation of exile policies targeting Turkic communities near the Turkish border, trains this time transformed into a symbol of forced migration and oppression. The forced deportation of Crimean, Karachay, and Akhiska Turks living within the borders of the Soviet Union from their homelands under various pretexts is one of the most tragic events in Turkic history. In this historical process, trains and their associated symbolic meanings began to be used as a functional tool for conveying emotions and thoughts in modern literary texts. Chingiz Aitmatov, one of the writers who most effectively used the train metaphor in Turkic world literature, draws attention with his metaphorical structure established through railways, stations, and trains to depict the functioning of the Soviet system. Accordingly, in the analysis of the novels examined in this study, Aitmatov's metaphorical approach in his works was also utilized. In our study, these exiles are discussed within the framework of three historical novels. The narratives describing the Crimean exile in Chingiz Dağcı's *The Old Warrior*, the Karachay exile in Halimat Bayramuk's *November Two, Nineteen Forty-Three*, and the Akhiska exile in Mircevat Akhiskalı's *Moans from Exile* are examined within the symbolic and conceptual context shaped around the phenomenon of the train.

Keywords: Crimea, Karachay, Ahıska, Train, Exile

* Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Muğla, Türkiye
turan@mu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3807-8324

Giriş

İnsanlık tarihindeki keşifler, icatlar ve hayatı kolaylaştıran teknolojik gelişmeler milletlerin kaderlerini de derinden etkilemiştir. Ateşin keşfiyle metallerin eritmeye başlaması insanlık tarihinin en önemli gelişmesidir. Demir, bakır, alüminyum ve altın gibi madenlerin işlenmeye başlamasıyla insanlık, hayatın her alanında hızlı bir tekâmül sürecine girmiştir. Metallerin işlenmeye başlamasıyla hızlanan teknolojik gelişim süreciyle insanların hayatını kolaylaştıran aletler üretilmiş, yenilikleri erkenden toplum hayatına yansıtabilen milletler zamandaşı olan milletlerden çok daha avantajlı bir konuma gelmişlerdir. Savaş sahalarında büyük ateşli silahların kitlesel olarak karşı tarafı tehdit etmeye başlamasıyla güç dengeleri bir anda ve çok çabuk el değiştirir hâle gelmiştir. Özellikle 18. yüzyılda başlayan sanayileşme süreci ile enerji kaynakları ve işlenecek madenler insanlığın vazgeçilmez değerleri olmuştur. Devlet politikaları bu değerlere göre çizilmiş, ihtilaflar ve ittifaklar buna göre belirlenmiştir. Güçlü devletlerin enerji ve hammadde için kolonileştirdikleri, sömürge hâline getirdikleri devletler ve milletler artmıştır. Bu anlayış, savaşların ve barışların yegâne sebebi olarak karşımızda durmaktadır. Günümüzde dünyada devam etmekte olan kargaşa ve savaşların sebepleri emperyal devletler tarafından, gizlemeye bile gerek görmeden açıkça ifade edilmektedir.

Sanayi devriminin 19. yüzyılda güç kazanmasıyla insanlığın hayatına devasa iş makineleri, lojistik araçlar ve güçlü silahlar girmiştir. Bu durum insanlığı bir yönden bilim ve teknoloji doğrultusunda ileriye taşıırken diğer yönden emperyalist sistemin kölesi hâline getirmiştir. Demiryolları ve trenler, insanlığın kaderini belirleyen önemli teknolojik gelişmelerin başında gelir. Devletlerin iktisadi, siyasi ve askeri işleyişinde önemli bir yer edinen demiryolları, zamanla en ücra yerlere dek ulaşarak gün geçtikçe yaygınlaşmıştır. Tren, devleti yönetenler tarafından politik bir malzeme, devletler tarafından da siyasi kudretinin bir sembolü olarak halka sunulmuştur. Bu teknolojiyi millî politika olarak kullanan devletlerin başında Ruslar gelmektedir. Çarlık Rusya ve özellikle de Sovyetler Birliği yönetimleri uyguladığı demiryolları ve tren siyasetini uzun yıllar etkili bir şekilde sürdürmüştür.

Çarlık Rusya teknolojik gelişmeler neticesinde demiryolu ağlarını hızla artırmış, 1861-1882 yılları aralığında 14.300 mile, 1882-1917 yılları aralığında ise 32.000 mile çıkarmıştır. Çarlık yönetiminin stratejik bir şekilde demiryolu ağlarını artırmasının altında yatan sebep dönem şartları gereğince dünya siyaseti ve ticaretinde İngiltere ile aralarında devam eden rekabet olarak görülmektedir. Çarlık, izlediği politikalar ve çalışmalar neticesinde demiryolu ve treni Türk halklarının yaşadığı Kafkaslar, Sibiry ve Türkistan bölgelerine kadar ulaştırmıştır. Bu hamle, hammaddeye ulaşım, pazarın genişletilmesi, savunma sanayinin güçlendirilmesi bakımından önemli bir aşama olmasının yanında, Çarlığın o topraklarda uyguladığı sömürgeleştirme siyasetinin başarılı ve kalıcı olduğu anlamına gelmektedir (Kılıçoğlu, 2023: 599-603).

Çarlık Rusya'nın devamı olan Sovyetler Birliği her ne kadar önceki yönetimin tersine bir siyasi söylem ortaya koysa da demiryolu ağlarını ve istasyonları artırma politikasına devam etmiştir. Demiryolları Çarlık döneminde yönetimin gücünü göstermek, halkı etkilemek adına önemli bir unsur iken aynı şekilde Bolşevikler de demiryolu ve trenlerin insanların nazarındaki önemini kullanmaya devam etmişler sosyalist siyaset ile yeniden yapılandırmışlardır.

Demiryolları ve trenler, halka ideolojinin etkili bir şekilde yansıtılabilmesi, sinema, tiyatro, heykel, resim gibi görsel sanatların ulaştırılabilmesi adına başlıca politika unsuru olarak belirlenmiştir. Onlarca vagon dan oluşan tren katarları, tüm Sovyetler Birliği'nde yaygınlaşan istasyonlara gönderilerek insanlara hızlı ve gösterişli sunumlar gerçekleştirmişlerdir. 1919 yılında İşçi ve Köylü Savunma Konseyi tarafından alınan kararla, propaganda için stratejik bölgelerde *ajitpunkt* adlı özel merkezler açılmış, kısa sürede Sovyetler Birliği genelinde bu sayı 140 merkeze ulaşmıştır. Bunlara 1920 yılında 220 yeni propaganda merkezi eklenmiştir. 1918-1920 yılları arasında ülke genelinde görev yapan 5 propaganda treni olduğu bilinmektedir. *Lenin*, *Sverdlov*, *Oktyabrskaya Revolyutsiya*, *Krasny Vostok* ve *Krasny Kazak* adlı bu terenler ve propaganda ekipleri yoğun bir şekilde açılan yeni istasyonlara giderek aktif propaganda yürütmüşleridir (Özdemir, 2021: 102-106).

Rejimin ilk yıllarda uyguladığı başarılı propaganda çalışması, Sovyetler Birliği'ni oluşturan halkla-

rın tamamında diğer kültürel faaliyetlerle de desteklenmiştir. Demiryolları ve trenler Bolşevik devrimin bahsettiği nimetler olarak bilhassa edebî alanda övgüyle ele alınmış, şiir, hikâye ve romanlarda rejimin kudretinin sembolü olarak gösterilmiştir. 1915 yılında Lenin ve Stalin'in imzası bulunan beyannamede her ne kadar tüm halklara self determinasyon hakkı taahhüt edilse de hâkimiyetini pekiştiren Sovyet yönetimi zaman içerisinde sertleşmiş, söylediklerinin vaatten öte bir şey olmadığı anlaşılmıştır. İlerleyen yıllarda uygulamaya konulan yoğun siyasi ve askeri baskı ile birlikte muhalif sesler yükselmeye başlamış, *Repretsiya* döneminde Birliği oluşturan halkların millî aydınları hapis, sürgün ve idamlarla susturulmuştur. Artık rejimin en önemli propaganda malzemesi olan demiryolları, istasyon ve trenler, Sibiry'a sürgün edilen aydınlarla birlikte acının, korkunun ve nefretin sembolüne dönüşmüştür. II. Dünya savaşı ile birlikte bu duygular pekişmiş, savaşa gönderilen babaların, çocukların, kocaların aileleri ile vedasının sembolü hâline gelmiş, *savaş trenleri* olarak zihinlere kazınmıştır. Bu durum tüm halkların edebiyatlarında, elbette rejimin müsaade ettiği nispette ele alınmaya başlanmıştır.

1. Karaçay, Kırım ve Ahıska Sürgünleri

II. Dünya savaşı sürerken, Sovyetler Birliği yönetimi tarafından demiryolları, istasyonlar ve trenlere başka bir misyon yüklenir. Ruslar, Almanlara karşı zafer kazanmalarının ardından, tehlike olarak gördüğü Türkiye sınırına yakın bölgelerde yaşayan Türkleri, orta Türkistan'a sürgün etmeye başlar. İnsanlık tarihinin en utanç verici ve acımasız uygulaması ile insanlar evlerinden, topraklarından, vatanlarından koparılır, haber vermeksizin yapılan baskınlarla, birkaç saatlik sürede evlerinden alınıp yük vagonlarına tıktırılır. Günler süren bu yolculuk sırasında insanların çoğu, yaşlılık, soğuk, açlık ve salgın hastalık gibi sebeplerden hayatlarını kaybeder. Bir bölümü ise Kızıl Ordu askerleri tarafından öldürülür. Çocuk, kadın, ihtiyar, hasta demeden gerçekleştirilen bu canice sürgün, Kırım, Karaçay-Malkar ve Ahıska Türklerinin yüreklerinde hâlâ kanayan bir yara, zihinlerinde unutulmaz, acı hatıralar olarak kalmıştır.

1.1. Karaçay Sürgünü

Sürgünlerden ilki 2 Kasım 1943 tarihinde Karaçay halkına uygulanmıştır. Bir diğer Kafkas halkı

Malkarlar ise 8 Mart 1944'te sürgün edilmiştir. Çok büyük kayıplar verilen bu sürgünlerde gerekçe olarak Almanlarla iş birliği, dolayısıyla ihanet suçlaması gösterilir. Nüfusun tamamına yakını vatanlarından edilir. Sürgün edilen Karaçay-Malkar Türklerinin yaklaşık yarısı hayatını kaybeder (Türk, 2015: 149). Almanların savaşı kaybetmesiyle, Sovyet ordusu Karaçay topraklarına saldırı başlatır. Karaçay halkı her ne kadar direnmeye çalışsa da Sovyet yönetimi aldığı bir karar ile bölgeye MKVD (Kızıl Ordu özel birlikleri) askerlerini sevk ederek 2 Kasım 1943 günü sürgünü başlatır. Sürgünde, Kafkaslardan 69.267 Karaçay Türkü, insan onurları ayaklar altına alınarak topraklarından ayrılmak zorunda bırakılır. Bunlara, sonradan sürgün sırasında Sovyet ordusunda bulunan Karaçaylı askerler de katılır. Sürgünün ilk birkaç yılında Karaçay-Malkar halkı nüfusunun yarısını kaybetmiştir. Sürgün sonrasında Karaçay halkının hayvanları, toprakları, evleri Gürcüler ve Çerkesler arasında paylaştırılır. Özerk bölge sınırları yeniden çizilir. Karaçay Özerk Bölgesinin dağlık bölgeleri, Sovyetler Birliği topraklarına dahil edilir. Daha sürgünün üzerinden bir ay geçmeden, 1943 Aralık ayında, üç bine yakın Gürcü Karaçay topraklarına yerleştirilir. Karaçay Türkleri ise Kazakistan başta olmak üzere, Kırgızistan ve Özbekistan'a dağıtılarak yokluk içinde yaşamaya terkedilir (Tavkul, 2015).

1.2. Kırım Sürgünü

Sürgünlerden en büyüğü Kırım Tatarlarına gerçekleştirilmiştir. Sovyet yönetimi, aynı suçlamayı, yani vatana ihanet bahanesini kullanarak Kırım Tatarlarının Özbekistan'a sürgün edilmeleri yönünde karar alır. 18 Mayıs 1944 sabahı binlerce MKVD askeri daha önceden belirlenmiş olan evlere baskın düzenler. Bu birlikler daha önce Kuzey Kafkasya'da Karaçay, Malkar, Çeçen, İnguş ve Kumuk halklarının sürgününde görev almış birliklerdir. Dönemin şartlarında tutulan resmi verilere göre, sürgüne gönderilen Kırım Tatarların sayısı 191.000 olarak gösterilir. Sonraki yıllarda hukuk mücadelesi veren Kırım Tatarlarının araştırmaları neticesinde, bu rakam 238.000 olarak belirlenir. 183.155 Kırım Tatarı, Orta Asya'ya ve Ural bölgesine gönderilir. Gayri insani yaşam şartları altındaki sürgün bölgelerine yerleştirilen insanlar, karın tokluğuna kolhoz ve fabrikalarda çalıştırılır. Resmî kaynaklarda, sürgün esnasında ölenlerin dışında, sürgünün hemen akabindeki senelerde ölenlerin sayısı 45.000 civarında

dı. Sonraki yıllarda, mücadeleye devam eden aydınların yaptığı araştırmalarda Temmuz 1944 ile Aralık 1946 yılları arasında ölenlerin sayısının 110.000 kişi olduğu ifade edilir. Bu da nüfusun % 46,2'sine tekabül etmektedir (Tanatar, 2018).

1.3. Ahıska Sürgünü

Bir diğer hazin hadise Ahıska Türklerinin sürgünüdür. Stalin'in emriyle alınan 20 Eylül 1944 tarihli kararlar, Ahıska Türklerinin yaşadığı köyler, Kızıl Ordu tarafından önce kuşatılmış, 14 Kasım 1944 gecesi ise askerler köylere baskın düzenlemiştir. Birkaç saat içerisinde evlerinden zorla alınan Ahıskalılar, diğer sürgünlerdeki gibi yük ve hayvan vagonlarına doluşturulur. (Zeyrek, 2016: 104) Bu sürgünle, daha önce, Sovyet rejiminin ilk yıllarında sınır güvenliğini sağlamak için uyguladığı strateji ile bir bölümü Türkiye'ye göç ettirilenlerin dışında, Ahıska'da kalmayı tercih edenler de vatanlarından edilmiş olur. Acımasız sürgünün sonunda hayatta kalabilen Ahıskalılar Özbekistan'a yerleştirilmiş, zor şartlar altında hayatlarını idame ettirmeye çalışmışlardır. Onların çilesi bununla bitmemiş, 1989 yılında anılan Özbekistan'ın birçok şehrinde yaşanan ve Fergana olayları olarak bilinen çatışmalar sebebiyle ikinci bir sürgüne maruz kalmışlardır. Günümüzde dahi vatanlarına dönmesine izin verilmeyen Ahıskalılar, olaylar sonrasında Rusya Federasyonun çeşitli bölgelerine dağılarak yaşamak zorunda bırakılmışlardır. Bir bölümü ise Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Türkiye'ye göç etmiştir (Aydingün, 2017: 34).

Sovyet yönetiminin üç sürgünde de birbirine çok benzeyen bir stratejiyle hareket ettiği görülmektedir: Önce yönetim eliyle alınan kararlar, köylerin özel birlikler tarafından kuşatılması, bir müddet sonra günün herhangi bir vaktinde ansızın gerçekleştirilen baskın, kamyonlarla yük ve hayvan vagonlarına doldurulmaları, aç, susuz, sağlıksız şartlar ve askerlerin insanlık dışı tutumlarıyla günlerce süren tren yolculuğu... Sürgünleri yaşayan insanlar, hayatları boyunca unutamayacakları bu korkunç hatıraları sonraki kuşaklara bir utanç vesikası olarak aktarmışlardır. Tarihi veriler ve belgeler dışında, edebî eserlerde de sürgün acıları anlatılmaya çalışılmıştır. Halk arasında ağıtlar yakılmış, ninnilerde dile getirilmiştir. Modern dönem şiir, hikâye ve romanlarında da sürgün teması, sürgünü yaşayan halkların kalemleri tarafından tarihe not düşülmüştür.

Dağcı İhtiyar Savaşçı, Bayramuk İki Kasım Bin Dokuz Yüz Kırk Üç ve Mircevat Ahıskalı Gurbetten İniltiler – Sürgün romanlarını, edebiyat sanatının gücünü kullanarak sürgün ve sürgün sonrasında Türk halklarına yaşatılan acıları unutmamaları için gelecek nesillere bir emanet olarak bırakmışlardır.

2. Sürgün Romanları ve Yazarları

Halimat Bayramuk sürgünü yaşamış, ömrünün tamamını Sovyetler Birliği çatısı altında geçirmiş, sosyalist dünya görüşünü benimsemiş bir yazardır. Mircevat Ahıskalı sürgün sonrasında Özbekistan'da dünyaya gelmiş, yetişmiş ve sonrasında Türkiye'ye göç etmiş, Türk milletine aidiyetini eserlerinde açıkça ifade eden bir kalemdir. Cengiz Dağcı ise Aytmatov ile birlikte Türk Dünyası edebiyatlarının en tanınmış yazarlarının başında gelmektedir. Dağcı hayatını vatanından uzakta yaşamak zorunda kalan bir sürgündür. En önemli amacı, eserleriyle Kırım Türklerine yapılan zulmü insanlara anlatabilmezdır.

Çalışmamız dahilindeki bu romanları, yazarının dünya görüşü, yazıldığı tarih, yazılış amacı ve yazarların yetkinliği bağlamında değerlendirmemiz doğru olacaktır.

2.1. Halimat Bayramuk ve İki Kasım Bin Dokuz Yüz Kırk Üç Romanı

Bayramuk 1917-1996 yılları arasında yaşamış, çeviri, şiir, hikâye ve roman türlerinde eserler vermiş, Karaçay edebiyatının önde gelen kadın kalemlerindendir. Karaçay Çerkez Özerk Cumhuriyeti'nin Karaçayevsk şehrine bağlı Hurzuk köyünde dünyaya gelmiştir. Ailesi ve çevresi sayesinde sözlü kültür ortamında büyüyen Bayramuk, edebî hayatına şiir yazarak başlamıştır. Puşkin ve Lermantov gibi Rus şairlerinden etkilenmiş, aydın bir kişi olan amcası İbragim Efendi'nin zengin kütüphanesi sayesinde de Doğu klasikleri ile tanışmıştır. İlk eserleri, aynı zamanda çalıştığı Kızıl Karaçay gazetesinde yayınlamış, kısa sürede Karaçay Malkar edebiyatının tanınan yazarları arasında yer almıştır. Sosyalist ideolojiye ve yönetime yürekten bağlı bir yazar olarak eserlerini bu doğrultuda, zamanın ruhuna uygun temalarda kaleme almıştır. 2 Kasım 1943 tarihindeki sürgünü yaşayan bir isim olarak eserlerinde, yapılan adaletsizlikleri sorgulayan, millî hassasiyet gösteren özellikler görülse de 1963 yılında Komünist Parti'ye katılmış, sosyalist bakış açısını hayatının so-

nuna dek devam ettirmiştir (Alieva, 2018: 27-32). Aynı yıl içerisinde Gorki Edebiyat Enstitüsünden mezun olarak bir yandan da edebî alanda kendini geliştirmeye devam etmiştir. Ayrıca, Komünist Partinin himayesindeki Devlet Yüksek Edebiyat Kurslarına davet edilmiş ve bir yıl ileri derece edebiyat eğitimi almıştır. Siyasi ve edebî olarak önemli bir konuma gelen Bayramuk, bir dönem Karaçay-Çerkes Devlet Kitap Yayınevinin yöneticiliğini, uzunca bir süre de Karaçay-Çerkes Şair ve Yazarlar Birliği başkanlığını yürütmüştür (Adiloğlu, 2025: 310-313). Yazarın çalışmamıza dahil ettiğimiz romanı, 1990 yılında *Ontört Cıl* adıyla Karaçay Türkçesinde yayınlanmış, 1995 yılında *İki Kasım Bin Dokuz Yüz Kırk Üç* adıyla Yılmaz Nevruz tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Hâkim bakış açısıyla kaleme alınan roman, Kızıl Ordu askerlerinin Çavul köyü etrafında görülmesiyle başlar. Eserin merkezinde yer alan, hemen tüm olayların etrafında şekillendiği kadın başkahraman, Gokka'dır. Askeri doktor olarak cephede görev alan Gokka, yaralandığı için köyüne hava değişimi sebebiyle gelir. Yaşlı ve hasta babası Macay, annesi Keminat ve kız kardeşi Kemishan ile birlikte kendisini sürgün içinde bulur. Esere de adını veren 2 Kasım 1943 tarihinde NKVD askerlerinin baskınıyla insanlar, yanlarına çok da fazla eşya alamadan birkaç saat içerisinde önce kamyonlara, sonra da sürgüne gönderilecekleri trenlere taşınır. Günler boyu sürecek yük ve hayvan vagonlarına dağıtılırlar. Trenin hareket etmesiyle birlikte anlatının ikinci bölümü başlamış olur. Gokka, yaşlılık, salgın hastalık ve açlıktan birçok Karaçaylı gibi, babası Macay'ı da daha yolculuğun başında kaybeder. Bu acı dolu sürgün sonunda Kazakistan topraklarına geldiklerinde annesi Keminat ile birlikte yalnız kalmışlardır. Frida adındaki bir kadının evine yerleşerek maddi imkânsızlıklar içinde hayata tutunmaya çalışırlar. O bölgenin sorumlusu Kuznetsov adındaki kumandan, Sovyet yönetiminin katı tutumunu yerleştikleri kasabada devam ettiren kişidir. Zaman içerisinde yaşadıkları bölgedeki sağlık ocağının başına geçen Gokka, artan tifüs salgını neticesinde birçok insanla birlikte annesini de kaybeder. Sovyet yönetiminin tavrını yumuşatması üzerine halk biraz olsun rahatlar. Gokka da yönetimden izin alarak Kazakistan ve Kırgızistan'ın çeşitli bölgelerinde kocası Aslan ve kız kardeşi Kemishan'ı aramaya koyulur. Maalesef onun dilenerek yaşadığını, uğradığı tecavüz neticesinde intihar ettiği bilgisine ulaşır. Bir müddet sonra kocasının da öldüğünü

öğrenir. Hayatta tutunacak tek bir dalı bile kalmayan Gokka şehir merkezindeki hastaneye tayin olur ve burada üniversite yıllarından arkadaşı Harun ile karşılaşır. Gokka ile aynı kaderi paylaşan Harun da hayatta tek başına kalmıştır. Harun ile evlenen, kısa süre sonra boşanan Gokka'nın bir Artur adını verdiği bir oğlu dünyaya gelir. 1953 yılına gelindiğinde Stalin ölür, Sovyetler Birliği'nin yönetimine Kruşçev geçer. Yeni yönetimin aldığı kararlar yıllarca süren vatan hasreti Karaçay halkının 1957 yılında vatanlarına geri dönmesiyle sona erer. Gokka, Kocası Aslan'ın vefat ettiği evin sahiplerinin gönderdiği cephe notlarını roman olarak yayınlamıştır.

2.2. Cengiz Dağcı ve İhtiyar Savaşçı Romanı

Cengiz Dağcı, 9 Mart 1919 yılında Kırım'ın Gurzuf kasabasına bağlı Kızıltaş köyünde doğmuştur. İlkokulu köyünde tamamladıktan sonra Akmesit Pedagoji Enstitüsü'ne girmiş fakat II. Dünya savaşının başlamasıyla orduya alınmıştır. 1941 yılında Almanlara esir düşen Dağcı, savaşın sonuna kadar esir hayatı yaşamıştır. Savaşın bitmesiyle, hain olarak yaftalanacağı için vatanına dönememiş, bir süre mülteci kamplarında yaşamıştır. 1946 yılında İngiltere'ye yerleşmiş, hayatının sonuna kadar Londra'da yaşamıştır. Eserlerini genellikle otobiyografik türde yazan Dağcı'nın en büyük hedefi, Kırım'ın Kırım Tatarlarının vatanı olduğunu insanlara hatırlatmak, Sovyet zulmünü insanlığa gösterebilmektir. 2011 yılında hayata veda etmiştir.

Kırım'a dönme hayaliyle yaşayan Dağcı, eserlerinde de bu özlemini devamlı ifade eder, buna dair inancını hiçbir zaman kaybetmez. Yaşarken vatan topraklarına kavuşamayan yazar, öldükten sonra doğduğu topraklara kavuşur (Akyıldız, 2017: 215).

İhtiyar Savaşçı romanı, Dağcı'nın *Yansılar* dizisindeki hikâyelerin birleştirilmesiyle oluşturulmuş, Kırım Tatarlarının sürgününü, kendi vatan özlemiyle bağdaştırarak kurguladığı bir eserdir. Hâkim bakış açısıyla kaleme alınan roman, başkahraman Savaşçı'nın yıllar süren savaştan sonra vatana dönmesiyle başlar. Boşaltılmış köy ve etrafta gördüğü cesetler, zaten savaştan dönen İhtiyar Savaşçı tarafından anlamlandırılmaz, gerçek ile rüya arasında bir süreç yaşar. Orada, ileride bir ömür yaşayacakları Melek Hanım ile tanışır. Melek hanım ve otuz üç kimsesiz çocuk kendilerini trenlere götürecek vasıtaları beklemektedir.

Melek Hanım yaşananları Savaşçı'ya anlatır. Kendileri gibi sürgün edilen Kırımlılarla birlikte trenlere götürülüp vagonlara yerleştirilirler. Sürgün edilecekleri yere doğru yola çıkar, kırk beş yıl yaşayacakları yeni ikametgahlarına uzun bir yolculuktan sonra varırlar. Yolculuk sırasında yanlarındaki çocukların çoğu hayata gözlerini yumar. Ölülerini gömmelerine müsaade edilmediği için onları bozkıra bırakmak zorunda kalırlar. Kendilerine reva görülen insanlık dışı muamele, sürgün yerinde de devam eder. Savaşçı ile Melek Hanım evlenir, üç çocukları olur. Hayatta kalan çocukları ve kendi çocukları ile birlikte hayat mücadelesi verirler. Kırk beş yılın sonunda çocukları büyümüş iş gücü sahibi olmuş, belirli makamlara gelmişlerdir. Melek Hanım'ın ısrarı ile Savaşçı, özlemiyle yanıp tutuştuğu Kırım'a gitmeye karar verir. Oğlu uçak biletlerini alsa da Savaşçı bunu kabul etmez. Tek şartı trenle vatanına dönmektir. Öyle de yapar; Savaşçı, Melek Hanım ve Alimcan birlikte Kırım'a giderler. Daha önce Kırım'a yerleşen, orada yuva kuran çocukları Numüne ve Atik onları karşılar. Savaşçı, hanımı ve çocuklarıyla birlikte köyüne, Kızıлтаş'a doğru yola çıkar. Gurzuf kasabasında araçtan inen Savaşçı, tıpkı cepheden döndüğü gün gibi Kızıлтаş'a yürüyerek girer. Bir ömür çektiği vatan hasreti artık nihayete ermiştir. Köyündeki bir ağacın altına soluklanmak için uzanan Savaşçı, orada son nefesini verir. Bürokratik mücadelelerden sonra köyüne defnedilen Savaşçı'dan birkaç yıl sonra, Melek Hanım da hayata gözlerini yumar. O da vatan toprağına, kocasının yanına defnedilir.

2.3. Mircevat Ahıskalı ve Gurbetten İnilti Romanı

Gurbetten İnilti roman üçlemesinin yazarı Mircevat Ahıskalı, 1960 yılında Özbekistan'da dünyaya gelmiş, 1989 Fergana olayları sonrasında, önce Azerbaycan'a, 1997 yılında ise Türkiye'ye göç etmiştir. Türk vatandaşlığını aldıktan sonra, nüfusta ismini Cevat Türkoğlu olarak değiştirmiştir. Bunun nedeni aslında Ahıskalı Türklerinin hiçbir zaman kabul etmedikleri, Sovyet rejiminin asimilasyon politikasının uydurma ürünü *Müslümanlaşmış Gürcü* adlandırmasına karşı gösterdiği bir tepkidir (Şimşek ve Sakallı, 2019: 556). Ahıskalı'nın eserlerinde samimi millî tutum ve Müslümanlık göze çarpmaktadır. Şiir, hikâye ve romanlarında işlediği temalar, üzerinde durduğu konular, oluşturduğu üslup onun bu hassasiyetini açıkça ortaya koymaktadır. Türkçeye, dinî ve millî değerlere

olan saygı ve sevgisini gerek dizelerinde kullandığı dil gerekse hikâyelerinde ve romanlarında kurguladığı karakterler ile onların üzerinden verdiği mesajlarda açıkça görülebilmektedir. Yazarın *Gurbetten İnilti* romanından başka *Ben Ana Katiliyim* adlı bir romanı daha bulunmaktadır. *Gurbetten İnilti* üçlemesinin ilk kitabında Ahıska köylerine yapılan baskın, trene taşınmaları ve vagonlarda günler süren insanlık dışı yolculuk yer alır. İkinci kitapta Ahıska Türklerinin Özbekistan'da hayata tutunmaya çalıştıkları, yine insanlık dışı uygulamalara tabi tutuldukları yaşam mücadeleleri anlatılır. Üçlemenin son kitabında ise 1989 yılında Ahıska Türklerinin yaşadığı bölgelerde diğer Türk soylu halklarla aralarında çıkan çatışmalar ve yaşananlar okuyucuya nakledilir. Bu çatışmalarda Sovyet gizli servisi KGB'nin ve ajanların oynadığı rolün etkisini de belirtmek gerekir. Üçlemesindeki ilk kitabındaki olaylar, sürgüne tabi tutulan yakınları ve diğer Ahıskalılar tarafından kendisine anlatılanlar vasıtasıyla yazar tarafından kurgulanmıştır. İkinci ve üçüncü kitapta yer alan olaylar ise yazarın bizzat yaşadığı acıların roman şeklinde kurgulanarak okuyucuya sunulmasıdır. Üçleme sırasıyla; 2006, 2007 ve 2010 yıllarında Bursa'da yayınlanır.

Roman, Çavul köyündeki günlük hayat resmedilerek başlar. Diğer romanlardan farklı olarak Ahıskalı, sisteme karşı eleştirilerini romanın ilk sayfalarından itibaren, diyaloglarla okurlara sunar. Şahıs kadrosu oldukça kalabalık tutulan romanda olay örgüsü, kahramanların başlarından geçen menfi olayların tek tek anlatılması ile kurgulanmıştır. Yaşanan olaylar, roman kahramanlarının bu olaylar karşısında takındıkları tavır ve verdikleri tepkiler, süreç içerisinde fiziksel, özellikle de ruhsal kırılımlar okurlara aktarılır. Güçlü kadın tipindeki Asya Hala ve hazırcevap, muzip bir karakter olan kocası Ahmet Emmi romanın başkahramanları olarak olayların merkezinde yer alırlar. Ahıskalı'nın mesajlarını okurlara ulaştırdığı kişi ise Feyyaz Muaalim'dir. Bilgi ve görgüsüyle çevresinde saygı duyulan bir karakter olan Muallim, bilgisi ve cesaretiyle romanın önemli karakterlerinden biri olarak ön plana çıkar. Romanın başında, sürgün gerçekleşirken oturduğu yerde ölen ve gömülmesine dahi izin verilmeyip o şekilde bırakılmak zorunda kalan Aslan Emmi ile başlar, tren hareket edip sürgün başladıktan sonra Halime ninenin, Bekir Dede'nin, Asya Hala'nın çocuklarının ve gelininin, Feyyaz Muallim'in yitirilmiş hikâyeleri tek tek anlatılır. Yazar, bu kahredici hadi-

seler yaşanırken şahıs kadrosundaki karakterleri konuşturarak Ahıskalıların başlarına gelen bu musibetin sebeplerini okuyucuya anlatmayı seçer. Roman, tren katarlarının sürgün edilen topraklara, Özbekistan'a varmasıyla son bulur.

3. Romanlarda Sürgün Trenleri

Aytmatov *Gün Olur Asra Bedel* romanında Sovyetler Birliği'nin işleyişini ve kurduğu sistemi, demiryolları, istasyonlar ve trenlerle metaforik bir anlatımla açıklar. Sovyet rejimi, en ücra topraklara yayılan demiryolları ağı örmüş, Sarı Özek bozkırının ortasına Boranlı istasyonunu kurmuş ve rejimin hazzetmediği kişileri orada istihdam etmiştir. Onlar istenmeyen kişiler olsalar bile kurulan bu ağ ile her daim rejimin kontrolünde tutulmakta, bozkırın ortasında dahi rejimin soğuk nefesini, tren katarları geçerken enselerinde hissetmektedirler.

Demiryolları üzerinde çok sayıda istasyon olsa da trenler sadece sistemin belirlediği istasyonlarda yine daha önce belirlediği sürelerde durur. Rejim böylelikle o bölgede çalışan ve yaşayan insanları rahatlıkla denetim altında tutar, yönetimin kudretini onlara hissettirir (Uğurlu, 2017: 26).

Aytmatov rejimin işleyişini ve kurduğu sistemi "Burada trenler doğudan batıya, batıdan doğuya gider gelir, gider gelir." lemotifi ile zihinlere kazımıştır. Hatta bir adım daha ileri giderek Sovyetlerin kurduğu yapıyı uzaya çıkarır. Eskiden trenlerle sürdürülen uluslararası rekabet ve hâkimiyet, artık uzay mücadelesi olarak göklere taşınmıştır. Trenlerin gidip gelmesi lemotifinin yerine, romanda sessiz ve sedasız aynı enlem ve boylamlarda, alışlagelmiş bir şekilde durağan devam eden uzay üssü tasviri gelir. Roman içerisinde bu kalıp söylem, belirgin olmasa da defalarca tekrarlanır.

Aytmatov'un Sovyet rejiminin işleyişini ve yayılmacılığını sistemleştirdiği lemotifin benzer bir şekline *İki Kasım Bin Dokuz Yüz Kırk Üç* romanında rastlarız:

Katarın tekerlekleri demir raylarda takırdıyor, tahta vagonlar da durmadan çatırdıyordu (Bayramuk, 2014: 59).

Bu kalıp cümle ile Bayramuk anlatısında, trenin durup tekrar hareket ettiği her seferde tekrarlanır. Böylelikle yazar, tren katarlarının ilerlerken çıkardığı

gürültüyle insanların iç dünyalarında çektikleri acıyı, yaşadıkları duygusal karmaşayı zihinlere kazımayı hedefler.

3.1. Sisteme Başkaldırı

Toprak Ana romanında askerlerin nakli sırasında, tren istasyonunda durmadığı için Maysalbek'in annesi Tolganay ve yengesi Alimanla görüşmemesi sonucu kepini onlara doğru fırlatması, *Yüzyüze*'de İsmail'in trenden atlayıp askerden kaçması ve *Cengiz Han'a Küsen Bulut*'ta Abutalip'in vagonların altına atlayıp intihar etmesi kahramanların alegorik anlatımla sisteme karşı başkaldırısıdır. Aytmato'v'un tren sembolüyle oluşturduğu bu anlatım tarzı, sürgün romanlarında da karşımıza çıkar.

İki Kasım Bin Dokuz Yüz Kırk Üç romanında trende iki intihar vakası yaşanır. Romanın önemli kahramanlarından biri olan Hasan, eğitilmiş ve aydın bir kişiliktir. Çavul köyüne, yeni evlendiği hanımıyla birlikte akrabalarını ziyarete gelmiş ve sürgüne yakalanmıştır. Olay örgüsü içinde, Karaçay halkına yapılan zulmü kabullenemeyen, sürgün ile hedeflenen gerçeği anlasa da elinden hiçbir şey gelmeyen bir karakterdir. En sonunda dayanamaz ve intihar eder:

Hasan şahdamarı kesilmiş hâlde kanlar içinde yatıyordu. Çevredeki yükler de kan revan içinde kalmıştı. Hasan'ın sağ eli küçük bir çakıyı sıkıca kavrayıp duruyordu (Bayramuk, 2014: 77).

Romanda Sovyet ideolojisine bağlı, öğretmenlerine inanmış ve bu değerleri eğitimci olarak uygulamış bir kişi olarak bu zulmü kabullenemeyen İbrahim de Hasan gibi intiharı seçer. Hastalığı sebebiyle nefes alabilmesi için boğazına yerleştirilen bir tüple yaşamaktadır. Cephede ülkesi için savaşmış ve ölüme meydan okumuş bir kahramandır. Bayramuk, romanı boyunca tekrarladığı kalıp cümleyi İbrahim'in intiharına uygun bir şekilde uyarlayarak tekrarlar:

İbrahim boynundaki tüpün deliğini iki eliyle tıkadı... Gecenin karanlığı siyah bir yamçı gibi vagonun küçük penceresini örtmüştü. Artık tekerlekler demir raylar üzerinde takırdamıyor, vagon tahtaları da gacırdamıyordu (Bayramuk, 2014: 83).

Hasan da İbrahim de sistemin kendilerine yaptıklarına katlanamamış, ölümü seçerek vagondan, trenden, sistemden kaçmışlardır.

Gurbetten İniltiler romanında Okul müdürü Feyyaz Muallim de bir anlamda intihar ederek tren-den, içinde bulunduğu adaletsiz işleyişten kurtulur. Asya Hala'nın oğlu Osman ölmüş, vagondakiler çocuğun cesedini saklayıp trenin durduğu yerde defnetme derdine düşmüşlerdir. Vagon kapısını açan askerler çocuğun cesedini bulunca onu almak ister. O sırada Feyyaz Muallim subaylardan biriyle tartışmaya girer. Hitabeti ve bilgisiyle, rejimi ve yapılanları eleştiren, insanlık dışı muameleleri sakince anlatan Feyyaz Muallim geri adım atmaz. Onun karşısında verecek bir cevabı olmayan Subay "Yardım etmek ister misin? Hem sohbetimize aşağıda devam ederiz." diyerek sözüm ona nazikçe vagondan aşağı inmeye davet eder. Feyyaz Muallim, bunun altında kalmaz ve vakur bir tavırla "Olur, neden olmasın. En azından bir ölümü-zü kendi elimizle gömmüş oluruz." diyerek cevap verir ve akıbeti belli bir sona adım atar. Onun trenden indirilmesi, sistemin dışına çıkarılması, yok edilmesi demektir. Feyyaz Muallim için ise sisteme karşı onurlu bir başkaldırıdır:

...kollarında küçük Osman'ın cesedi, karşıdan geçen vagonlara bakıyor, sanki karşıdan geçenler vagonlar değil de, film şeridi gibi bütün hayatıydı. Gürültü ile uzaklaşıp kaybolan trenin son vagonu değil, Feyyaz Muallim'in hayatının son noktasıydı (Ahıskalı, 2006: 148).

İhtiyar Savaşçı romanında da vagonlarda ölenlerin gömülmesine izin verilmez, sadece trenin durduğu yerlerde bir köşeye veya ağaçların altına bırakmalarına müsaade edilir. Savaşçı, sürgünden kırk beş yıl sonra, Kırım'a dönerken aniden ayağa kalkıp trenin alarm kolunu çeker. Tren büyük bir sarsıntı ve gürültüyle durur. Herkes şaşkınlık içinde ne olduğunu anlamaya çalışırken Savaşçı masanın üzerindeki üç gülü alarak kompartımandan dışarı çıkar, koridordaki diğer yolcuların ve askeri üniformalı iki subayın meraklı bakışları altında aralarından geçer. Savaşçı hiç kimseyi duymaz, görmez, umursamaz o sırada. Çalılar arasına giderek bir müddet başı önde ayakta durduktan sonra, elindeki üç gülü dizüstü çökerek çalılarının yanına koyar. Bir eliyle yeşil otları okşarken şunu söyler:

Sizler bu milletin yaşaması için öldünüz... unutulmayacaksınız (Dağcı, 2005: 99-100).

Savaşçının bu davranışı, sürgün sırasında, kırk beş yıl önce ölen ve inançları doğrultusunda gömül-

mesine izin verilmeyen insanlarına karşı af dileği ve saygı duruşudur. Savaşçı bu eylemi önceden planlamıştır. Kırım'a dönme ihtimali beliren Savaşçı büyük bir sevinç yaşamış, oğlu uçak biletlerini alsa da o bunu kesinlikle kabul etmemiş:

Evet, trenlerle getirdiler. Şimdi de trenle gitmek istiyorum Kırım'a. Ya trenle giderim ya da hiç gitmem.

diyerek ayak diremişti (Dağcı, 2005:88). Çünkü tam kırk beş yıl önce sürgünde yaşatılanları unutmamıştı. O gün, raylarının ötesine yan yana yatırılan ölülerin her birinin yüzüne yeşil yapraklı dallar koymuş, önce yapılanları görmeyen Allah'a isyan etmiş, sonradan trenin sireniyle kendine gelerek af dilemiş ve ölülerine veda etmişti (Dağcı, 2005: 57). Savaşçı'nın adının hakkını vererek subayların da bulunduğu treni hiçbir çekince duymadan durdurması, kırk beş yıldır içinde tuttuğu öfkesinin ve mücadele azminin tezahürüdür. Aytmatov'un *Beyaz Gemi* romanının başkahramanı Çocuk, Dağcı'nın romanında Savaşçı olarak karşımıza çıkar. Nasıl ki çocuk, işleyen sistem tarafından babasız olarak büyümeye mecbur bırakılmış tüm dünya çocuklarının temsilcisiyse, Savaşçı da insanı sistem içerisinde sadece meta olarak gören vicdansız yönetimlerin gadrine uğradığı hâlde mücadeleyi bırakmamış insanların temsilcisidir. Çocuk nasıl değer yargılarını alt üst eden işleyişe karşı isyan ederek kendini sulara bırakmışsa, Savaşçı da trenin alarm kolunu çekerek işleyişe karşı başkaldırmıştır. Onlar isimsiz değildir, tüm isimler onlarındır.

3.2. İnsan Cesetleriyle Bezeli Demiryolları

Ölülerin yolculuk boyunca durulan yerlere sapsiz bir şekilde bırakılması Savaşçı'nın içini acıtan en büyük olaydır. Hatta sürgün sonrası Melek Hanımla geldikleri topraklarda beş çocukları daha vefat etmesine rağmen hâlâ o günleri hatırlarlar. Yolculuk sırasında kaybettikleri ve gömmelerine izin verilmeyen çocukların acısının daha büyük olduğunu ifade ederler.

Üstelik bu çocukların ölümleri, yolculuk süresince, cesetlerini demiryolu kenarında aç kurtlara bıraktıkları çocukların ölümlerine kıyasla, mutlu bir ölümdü. Çünkü cesetlerini oturdukları evin az uzağındaki bayıra gömebiliyordu (Dağcı, 2005: 68).

Aynı acılara *Gurbetten İnilti* romanında da şahit oluruz. Sürgün yolunda insanların en çok zoruna giden zalimlik, çeşitli sebeplerden ölen insanların, vagonlardan toplanması, definlerine izin verilmemesidir. Vagon kapıları her açıldığında askerlerin vicdansız bir şekilde “Vagonlarınızın fazla yüklerini azaltmaya geldik” diyerek dalga geçmeleri, yakınlarının onları gömmesine izin vermeyip ıssız bozkıra terk etmeleri, insanları en çok öfkeliendiren, yaralayan davranıştır. Asya Hala yine böyle bir hadise sırasında kendini tutamamış, askerlerle münakaşa etmiş ve onlara saldırmıştır. Yazar, askerler alacağını alıp gittikten sonra, Asya Hala’nın psikolojik durumunu tren ile bağdaştırarak şöyle tasvir eder:

Asya Hala çökmüş bitmiş tükenmiş sessiz bir heykel gibiydi. Aslında Asya Hala cismen bu mahkûmlar arasında görünüyordu ama ruhen neredeydi kim bilir. Vagon da sanki askerlerin dediği gibi fazla yükünü çölün ortasında bıraktıktan sonra biraz olsun hafiflemiş gibi daha hızlı, daha düzgün bir şekilde yoluna devam ediyordu (Ahıskalı, 2006: 116).

“Fazla yüklerini azaltmaya geldik” şeklindeki kalıp sözün vagon kapısı her açıldığında tekrar edilmesi, askerlerin insanlarla sadece dalga geçmedikleri, ayrıca onlara psikolojik şiddet uyguladıklarını gösterir. Ahıskalı bu durumu tren sembolü ile birleştirerek etkili bir anlatım kurmuştur. Benzer etkili anlatım, *İki Kasım Bin Dokuz Yüz Kırk Üç* romanın kahramanlarından Hasan’ın konuşmasıyla okuyucuya iletilir:

Yolu, insan cesetleriyle bezeyerek geliyoruz (Bayramuk, 2014: 75).

Hasan, bu konuşmayı yapmasının üzerinden çok da fazla bir süre geçmeden, yaşatılanlara dayanarak intihar eder.

Gurbetten İnilti’de roman boyunca, sürgün sırasında vefat edenlerin hiçbirinin gömülmesine izin verilmez. Sonradan anlaşılır ki yazar, romanın başında, bir taş üzerinde otururken ölen Aslan Emmi’nin cesedinin gömülmesine izin verilmemesiyle aslında sürgün sırasında yaşanacaklar hakkında bir ön bilgi vermiştir.

3.3. Utanmaz Rejim ve Gururlu Kadınlar

Üç romanın en önemli ortak özelliği, kadın kahramanların olay örgüsü içinde başkahraman veya

başkahramanın üzerinde etkili yönlendirici kahraman olmasıdır.

Bayramuk zaten romanını şahit olduğu olayları kurgulayarak kaleme almış bir kadın yazardır. Eserinin başkahramanı Gokka, Sovyet ordusunda görev almış, yaralanmış, izne geldiğinde halkıyla birlikte sürgüne yakalanmıştır. Bacağındaki yarası, sürgün boyunca onu rahatsız etse de çevresine yardım etmeye devam eder. Yazar onun bacağının sızısını, her kahreden olayı naklederken hatırlatır:

...o da bütün gücünü kullanarak kendini toparlamaya çalışıyordu. Ayak diremezse annesi ile babasını kaybedeceği muhakkaktı. Bir yandan da bacağındaki yara sızıyordu (Bayramuk, 2014: 78).

Gokka sürgünde tüm ailesini kaybetmesine rağmen mücadelesine devam eder, oğlu Artur’a tutunarak bunu başarır.

İhtiyar Savaşçı’da Melek Hanım tıpkı Türk destanlarındaki kadın tipi gibi Savaşçı’nın yanında konumlanır. Savaşçı ile tanıştıkları andan itibaren, Savaşçı’nın üzerinde etkili bir yönlendirici kahraman olarak resmedilir.

Ahıskalı’nın eserinde ise başkahraman Asya Hala güçlü kadın figürü olarak olay örgüsünün genelinde yer alır ve yaşanan acı olayların büyük bir çoğunluğunda kadınlar vardır.

Sürgünlerde yaşanan en büyük sıkıntıların başında tuvalet ihtiyacı gelir. Trenler yolculuk esnasında sıklıkla durmaz, durduğunda da kısa süreliğine, insanların fazla uzağa gidemeyeceği bir zaman aralığında dururlar. Bu durumda da insanların boş arazide arkasına geçebilecekleri, gizlenebilecekleri bir yer bulmak imkânsızdır. Zavallı insanlar, ihtiyaçlarını giderebilmek için vagonlardan fazla uzaklaşmadan işlerini görmek zorundadırlar. Ne kadar uzağa gitseler de birbirlerini görmekte dirler. İhtiyaçlarını giderirken herkes elleriyle yüzlerini kapatarak diğerlerinin utanmaması için çabalar.

İhtiyar Savaşçı romanında tuvalet sorununa Savaşçı yolculuğun başında bir çözüm yolu bulur. Vagonun bir köşesine yarık açıp etrafını da bir örtüyle çevirerek diğer romanlarda, kahramanların en büyük sıkıntısı hâline gelen hatta ölümlere sebebiyet veren

bu problemi ortadan kaldırmış olur (Dağcı, 2005: 44).

Tuvalet ihtiyacından kaynaklanan çok acı bir olay sürgünün daha başlarında gerçekleşir. Tren katarları kısa süreli durduğunda, vagonlardan fırlayan insanlar etrafa yayılırlar. Gizlenebilecekleri hiçbir yer yoktur. Halime Nine daha biraz önce çok sıkıştığını, patlayacak seviyeye geldiği söylemiştir etrafındakilere. Tren durur durmaz sevinçle vagonun kapısına yönelir ve diğer insanlar gibi ihtiyacını gidermek için vagona iner. Bu Halime Nine'nin son kez görülmesidir. Utancından vagonların altına giren zavallı, trenin beklenenden kısa sürede hareket etmesiyle rayların üzerinde can verir (Ahıskalı, 2006: 63-64).

Kadın, erkek karışık vagonlara yerleştirilen insanlar, özellikle de kadınlar tuvalet ihtiyacı konusunda çaresiz kalır. Bayramuk'un romanında, bir genç kadın aniden "dayanamıyorum" feryadıyla ranzadan atlar. Kadıncağzı günlerdir tuvalet ihtiyacını göremediği için, elleri kasıklarında, adeta insanların üzerlerinden atlayarak vagon kapısının yanına gelip çöker ve daha fazla dayanamaz... Vagondaki diğer insanlar, onu utandırmamak için yüzlerini başka tarafa döner (Bayramuk, 2014: 62). Yazar, yaşananların insanlar üzerindeki psikolojik etkisini, toplumsal hafızadaki önemini romanın kahramanlarından Habiyyat ağzından iletir:

- *Bu duruma düşmeseydik de bizi teker teker vurup öldürselerdi, daha iyi olurdu. Hiç olmazsa cesetlerimiz doğduğumuz topraklarda kalırdı. Utanma duygusu giderse, insanlık da gider*" (Bayramuk, 2014: 68).

İnsanlara reva görülen bu uygulamanın benzeri, Gurbetten İnilteler romanında daha üzücü olaylarla karşımıza çıkar. Aynı dertten mustarip olan Bekçinin gelini günlerce sabreder, sonucunda bağırsaklarının düğümlenmesi sebebiyle ölür. Öldüğü ancak kayna-nası tırnaklarının morardığını fark etmesiyle anlaşılır.

Romanın önemli kahramanlarından Saniye'nin gelininin de aynı şekilde vefat ettiği diyaloglarla verilir. Uzun süre ihtiyacını giderememesi sebebiyle o da Bekir'in kızı gibi, bu dünyadan sessiz sedasız göçüp gitmiştir. Öldüğü, küçük kızının ısınmak için annesinin yanına yatması, bedeninin buz gibi olduğunu fark edince "Annem niye soğuk?" diye sormasıyla anlaşılır. Yazar, bu iki gencecik insanın acı ölümünü, Asya Hala

ile Çiçek Ninenin diyaloguyla okuyucuya aktarır. Çiçek Nine "Kızlarımız, gelinlerimiz çok iffetli. Utangaçlık oradan geliyor. Bu kaçınıcı de mi o dertten gidenler." diyerek ölümlerin sebebini açıklamaya çalışır. Asya Hala bunun yanlış olduğunu, sadece kendi vagonlarında bu sebepten iki ölüm gerçekleşmişse, diğer vagonlarla birlikte nice gencecik canın hayata veda etmiş olabileceğini anlatır. Asya Hala sohbetin bir yerinde içinde bulundukları durumun müsebbiplerine, bunları yaşıtan kişilere, göz yumanlara beddua ettikten sonra şöyle der:

- *En büyük derdimiz ne açlık ne de soğuktur, en büyük derdimiz bir türlü çözülmeyen tuvalet derdi oldu* (Ahıskalı, 2006: 125).

Ölümle sonuçlanan Asya Hala'nın hamile gelini Züleyha'nın hikâyesidir. Kadıncağzı, bir eliyle Asya Hala'nın ellerini tutarken diğer elini ısırmaktadır. Asya Hala bağırıp rahatlamasını söylese de utancından doğum yaparken bile ar duygusuyla bağırarak istemez. Bu durumu fark eden vagondaki erkekler gürültü çıkararak bir nevi onu duymadıklarını inandırmaya, utanmasına engel olmaya çalışırlar:

...*biri elinde bakırla davul çalıyor, ötekiler de yüksek sesle birbirlerinden farklı hâlde kimi mani, kimi türkü ne biliyorsa söylüyordu* (Ahıskalı, 2006: 88-89).

Bu acı olaylara ve ölümlere yazarların iki romanda da kurgu içerisinde yer vermesi Sovyet yönetiminin bu uygulamayı bilinçli bir şekilde gerçekleştirdiğini gösterir. Türk milletinin ahlak anlayışını, inanış ve yaşayış tarzlarını bildiklerinden bu yolla insanların gururlarını incitmeyi ve dirençlerini kırmayı amaç edinmişlerdir. Türk kadınları sinsice ve arsızlığa yapılan bu uygulamaya, ölüme meydan okuyarak kadınlık gururuyla cevap vermişlerdir.

4. Sürgünlerin Sebebi ve Amacı?

Sürgün hadisesinden yıllar sonra, kahramanların tekrar trene bindiklerinde, o acı hatıralarının tetiklendiğine, trenin onların üzerinde bıraktığı psikolojik etkiye, hüznelerini o gün gibi yaşadıklarına şahit oluruz.

Sürgün yılları bittikten sonra Gokka ve yanındakiler ilk kez trene biner. Doğal olarak Gokka sürgün günlerini özellikle de kara vagon'u hatırlar. Sadece trenle başlayan anıları değil on dört yıl boyunca Kara-

çay halkının yaşadığı acılar uyanmıştır zihninde. Aynı duygular ve düşünceler Gokka'nın yanındakilerde de yaşanıyordu. Tren hareket ettiğinde gözyaşları süzülmeğe başlar yanaklarına. Sürgün sırasında çektikleri sıkıntılar, birçok yakınlarının ölmesi bir yana getirildikleri topraklarda hem yerli halk hem de o bölgenin yöneticileri tarafından suçlanır, hakir görülürler. Çünkü devlet iradesi onları sürmüşse mutlaka bir suçları vardır. Bu şekilde geçen on dört yıl boyunca yaşadıkları kötü söz ve davranışlar Karaçay halkının özgüvenini törpülemiştir. Bu hatıraları zihinlerde canlandıran ise tren ve vagonlardır:

Hayvanlar gibi tahta vagonlara tıkları; tekerlekler takırdayarak, vagon tahtaları da çatırdayarak, şurada burada ölülerini atarak... Ah.. ah... ah! Nasıl da unutsun insan o acıları (Bayramuk, 2014: 251).

Bu duygu ve düşünceler içinde yolculuklarına devam ederken on dört yılın getirmiş olduğu korku ve tedirginlik, trene bir polisin binmesiyle tekrar tetiklenir. Sonra artık özgür oldukları akıllarına gelip rahatlarlar. Işığı söndürerek yatarlar fakat uyuyamazlar:

Tekerlerden çıkan takırtılar bir yandan ninni gibi gelse de, öte yandan o kahrolası "kara treni" hatırlatıyordu, Gokka'ya (Bayramuk, 2014: 252).

Sürgün boyunca duyduğu o sesler, bugün duyduğu seslerden farklı olsa da yaralar kabuk bağlasa, yaşanan acılar geride kalsa da yaraları tekrar kanamaya başlıyordu:

Tekerleklerin mahut takırtısına bir türlü tahammül edemiyordu (Bayramuk, 2014: 249-254).

İhtiyar Savaşçı romanında ise Savaşçı zaten kendisi kurgulamış ve istemiştir vatanına trenle dönmeyi. Melek Hanım için durum öyle değildi. Düdük sesi ve vagon kapılarının kapanırken çıkardığı ses ile anılarını depreştirir, o günlere geri döner ve korkarak Savaşçının kollarını kavrar:

...Onun için yalnızca tren değil, bütün bir dünya kalkacaktı sanki her an yerinden...

Trenin hareket etmesi ve çıkardığı sesler Melek Hanım'ı korkutsa da Savaşçı'nın yüreğindeki sızı başkadır. O da kırk beş yıl önce sürgün edildikleri toprak-

lara götüren treni hatırlar fakat korkusundan ziyade öfkesi ağır basar:

...Bir an her yer ve her şey karardı onun gözlerinde bu trenin kalkış anıyla o trenin kalkış anı arasındaki zaman dilimi yoktu.

"Allah'ım, yalnızca Kırım'ı değil, zamanı da aldılar bizden." dedi içinden ve gözlerini yumdu (Dağcı, 2005:95).

Sürgün romanlarında Sovyet yönetiminin bu sürgün kararını niye aldığı, kimin tarafından böyle bir karar verildiği, Stalin'in haberinin olup olmadığı kahramanların iç konuşmalarıyla, diyaloglarla belirgin olarak sorgulanır. Bayramuk sürgünü yaşayan tek yazar olmasına rağmen Sovyet yönetimine inanan, sürgün sonrasında da Komünist parti üyesi olan bir yazardır. O bile yaşatılan bu faciaya sessiz kalmaz, roman boyunca başkahraman Gokka üzerinden süreci açıklamaya çalışır. Sürgün başlangıcında:

Gokka emri duymamış gibi karyolaya çıktı, duvarda asılı duran Stalin'in resmini çerçeveden çıkardı ve valize yerleştirirken:

- Stalin'in bize yapılanlardan mutlaka haberi yoktur. Bu onun düşmanlarının işidir (Bayramuk, 2014: 35).

şeklinde düşünerek, rejime ve Stalin'e olan inancını gösterir. Hatta Stalin'in resmini sürgüne giderken alması da bu inancın bir göstergesidir. Romanda sürgünün nedenini, Almanlar vatanlarını işgal ettiğinde onlarla işbirliği yapan insanlar yüzünden yapıldığını savunurlar vardır. Gokka romanın ilerleyen bölümlerinde, üzerindeki askeri üniformanın apoletlerini sökmek ister ama yapamaz, bir yandan da sorgulamaya devam eder:

...Yeni çekilen demir yolu, yüzlerce ranzalı tahta vagon, Studebaker kamyonlar, silahlarını silahsız insanlara doğrultmuş binlerce kara kaputlu asker. Yer yüzünde bir benzeri görülmeyen bu zalim plan acaba kimin kafasından çıktı (Bayramuk, 2014: 59)?

Gokka Stalin'in haberi olmadığına emindir fakat gerçekleştirilen sürgünün acımasızlığı ve büyüklüğüne anlam verememektedir. Rejimin yanında yer alan Gokka gibi bu sürgünden Stalin'in haberi olma-

dığını düşünen insanların sayısı hiç de az değildir. Zaman geçtikçe bu sorgulamalarını derinleştirir, Stalin hususundaki düşüncelerinde şüphe belirmeye başlar:

... Stalin'e ve Sovyet Rejimine inanç, onun kalbinde adeta bir bayraktı. Şimdi ise bu inancı pamuk ipliğine bağlanmış gibi görünüyordu (Bayramuk, 2014: 63).

Çocukluğunda beri ona öğretilen büyük, güvenilir, kahraman Stalin figürü yavaş yavaş yıkılmış Gökka'nın zihninde soru işaretine dönüşmüştür.

İhtiyar Savaşçı romanında ise bu sorgulama, Savaşçı'nın cepheden köyüne dönüp etraftaki cesetleri görmesiyle başlar. Savaşın yenice bittiği, büyük umutlarla geldiği köyünde ölüm sessizliği ve gerçekten de ölümler vardır. Savaşçı kimin böyle bir deliliği yaptığını bilmediği ve anlam veremediği için çıldıracak noktaya gelerek Tanrıya sitem eder. "Benim senden başka koruyucum yok, Al-laaah!.. Var mısın, Allaaah!" diyerek yeri göğü inletir (Dağcı, 2005:22). Aytmattov'un *Cengiz Han'a Küsen Bulut* eserinde konu ettiği Stalin'in tanrısallaştırılma meselesini, Dağcı eserinde başkahramanın ağzından nakleder. Dağcı, köyünün sürgün edildiğini öğrenince Savaşçı'nın "Deli bir tanrının hükmü mü başlamıştı yeryüzünde?" sorusuyla bu konuya değinir. Savaşçı devamında "Beni köle edenlere laneeeet..." haykırışıyla beddua eder (Dağcı, 2005:33). Savaşçı, başından beri halkına yapılan bu zulmün sebebinin Stalin olduğunun bilincindedir. Kırk beş yıl sonra yine değişen bir şey yoktur bu sistemin işleyişinde. Sovyetler Birliğinden, Rusya Federasyonu'na dönüşen Rus yönetimi, sürgün günlerindeki, sürgün yerindeki anlayışla hareket etmektedir:

Sürgünleri gene Sürgünleriydi; Kırım'da (ve burada), resmi büroları bezeyen Brejnev'in resimleri duvarlardan indirilip, yerlerine Gorbaçov'un resimleri asılmış olmasına rağmen, masaların gerisinde oturan parti bürokratları Brejnev'in, hatta Stalin'in parti bürokratlarıydı. Ve hem burada hem de Kırım'da Gorbaçov'un değil de onların, o taş yürekli küçük parti bürokratlarının sözleri geçerliydi (Dağcı, 2005:90).

Dağcı hayatını sürgünde geçiren bir yazar olarak halkına karşı işlenen insanlık suçunu romanında kurguladığı Savaşçı karakteriyle okuyucularına ulaştırmaya çalışmıştır. Savaşçı vasıtasıyla verdiği mesaj-

lar, kendi tarihi ve siyasi değerlendirmeleridir. Yazar romanın başında meşe metaforuyla insanlara yaşatılan zulmün stratejik hamleden ziyade, Rusların Kırım Tatarlarına karşı kurguladığı bir oyun olduğunu anlatmaya çalışır. Savaşçı köyüne dönüp durumu idrak etmeye çalıştığı sırada Melek Hanım Savaşçıya "Meşeyi hatırlıyor musun?" diye bir soru yöneltir. Savaşçı ne vatanını ne de milletini hiçbir zaman unutmadığını, savaşta onların kendisinin yanında olduğunu ifade eder (Dağcı, 2005:28) ve romanın ilerleyen safhasında bu metaforun açıklamasını yapar:

Kırkbeş yıl gibi uzun bir zaman dilimi geçmişti Kırım'dan sürüleli. Doğruydu, kök salamamışlardı Sürgünleri'nde; ne Sürgünleri'nde, ne de başka bir yerde. Kök salamazlardı da. Bin yıllık bir meşe ağacı bittiği topraktan çıkarılıp başka bir toprağa dikilir miydi? Dikilemezdi tabii. Dikilirse bile kök salamazdı yeni yerinde (Dağcı, 2005:28).

Gurbetten İniltiler romanında kurgu içinde yer alan kahramanlar, sürgünün kim tarafından ve ne sebeple yapıldığının en başından beri farkındadırlar. Hatta onlar Sovyet rejiminden memnun değildir ve Stalin yönetimin söylemlerine karşın insanları düşünmeyen, adaletsiz bir anlayış içinde olduğunu düşünmektedir. Kahramanlar kendi aralarındaki sohbetlerinde rejimin başa geçmesinden o güne kadar geçen sürede, insanlara yaşattıkları olumsuz icraatlarını dile getirirler. Sovyet halklarına devrim öncesi verilen sözlerin gücü ele geçirdikten sonra, hiçbirinin tutulmadığını söylerler (Ahıskalı, 2006: 17-18).

Asya Hala'nın serzenişinden, başlarına gelenlerin suçlusu olarak Stalin'i ve Sovyet rejimini gördüğünü anlıyoruz:

Ocağın sönsün senin Stalin! Dağıttın bizleri, dağılasın seni Sovyet (Ahıskalı, 2006: 100)!

Romanın ilerleyen bölümlerinde sürgünün sebepleri hususunda tartışmalar yapılır. Feyyaz Muallim, Derviş Muallim, Ahmet Emmi ve çoban arasında geçen sohbette, sürgünün sebebinin Almanların Türkiye topraklarından saldıracağı için gerçekleştirildiği çoban tarafından dile getirilir. Feyyaz Muallim bu söylentilerin yalan olduğunu, Almanların artık saldırarak güçte olmadıklarını anlatır ve Gürcülerin niye sürülmediğini sorar. Ayrıca sürülme sebeplerinin

Müslümanlık da olamayacağını çünkü Müslüman Acar halkının da sürülmediğini ekler. Derviş muallimin “Suçumuz Türk olmak mı?” sorusuna: “...bizim en büyük suçumuz onların gözünde Türk olmamız ve Türkiye sınırında bulunmamızdı.” şeklinde cevap verir. Sovyetlerin sürgün yapmalarındaki asıl amaçlarının ise Türkiye’yle olan sınırlarını Türklerden temizlemek olduğunu tarihi bilgiler ışığında açıklar:

Evet, haklısın Derviş muallim bizim en büyük suçumuz onların gözünde Türk olmamız ve Türkiye sınırında bulunmamızdı.

Feyyaz Muaalim’in görüşlerine destek Ahmet Emmi’den gelir:

- Deminde dediğim gibi bizler Türkleriz, bu devlete taş koyarlarsa Stalin başta olmak üzere her zaman Türk adına düşmanları olmuşlardır. Sürgünün asıl maksadı da budur.

Ahıskalı, kahramanları gerek Sovyet gerekse dünya siyaseti üzerine uzun uzadıya konuşturur. Burada yazarın amacı, okuyucuya anlatı içinde tarihi bilgileri anlatabilme çabasıdır. Sürgün edildikleri yeni vatanlarının Özbekistan olması sebebiyle kahramanlar arasındaki sohbet, Türk soylu halklara, Türk diline ve millet kavramına kadar uzanır (Ahıskalı, 2006: 129-135).

Sonuç

Daha çok ticari sebeplerle yaygınlaştırılan demiryolları ve üzerinde gidip gelen trenlerin işlevi zaman içerisinde değişmiştir. Sovyetler Birliği döneminin rejimi halka satabilmek için *Propaganda Trenleri*, II. Dünya savaşının başlamasıyla birlikte *Savaş Trenleri*, II. Dünya savaşı bitmek üzereyken, Sovyet yönetiminin Türkiye sınırındaki Türkleri sürgün etmesi ile *Sürgün Trenlerine* dönüşmüştür. Sözlü kültürümüzde *Kara Tren* olarak sembolleşmesinin sebeplerinden birinin de yüzbinlerce Türk’e yaşatılan sürgünler olduğunu görürüz. Romanlarda anlatılanlar ne kadar kurgu olsa da aynı zamanda tarihi bir gerçeğin yazıya dökülmesidir.

Halimat Bayramuk sürgünün şahitlerinden ve ömrünün tamamını Sovyetler Birliği çatısı altında yaşamış, sosyalist dünya görüşü benimsemiş bir yazardır. Bu sebeple romanında vermek istediği mesajlar, üzerinde durduğu konular ve düşünce tarzı bakımın-

dan diğer iki yazarımızdan ayrılmaktadır. Buna rağmen yapılan zulmü tüm açıklığıyla eserinde dile getirmeyi başarmıştır. Özellikle vagonlarda yaşanan zulmü etkili bir şekilde okuyucuya sunmuştur. Mircevat Ahıskalı ise sürgün sonrasında Özbekistan’da dünyaya gelmiş, yetişmiş ve sonrasında Türkiye’ye göç etmiştir. Romanında Türk milletine aidiyetini açıkça ifade ettiğini ve sürgünün siyasi yönünü bu bakış açısıyla değerlendirdiğini söyleyebiliriz. Dağcı ise halkının çektiği acıları dünyaya anlatmayı sanatının merkezine koymuş, eserlerini bu amaçla yazan bir kalemdir. *İhtiyar Savaşçı* romanıyla sürgünün trende geçen safhasını romanında uzun bir bölüm ayırmıştır.

Günümüzde küresel siyasi, ekonomik ve askeri rekabet gökyüzünde yaşanmaktadır. Bunun insanlık üzerindeki propaganda ayağı ve yarışı zaten geçtiğimiz yüzyılın ortalarından itibaren ağırlıklı olarak Sovyetler Birliği ve ABD olmak üzere birçok dünya devletince başlatılmıştır. Uzun mekikleri ve uzay üsleri devletlerin yeni bir propaganda aracı, güç gösterisinin yeni sembolü olarak trenlerin yerini almıştır. Aytmatov, eserlerinin kurgusunu yeryüzünden gökyüzüne çevirmekle belki de bize, yeni sürgünlerin istikametinin dünyadan uzaya olacağı, trenlerin yerine ise uzay mekiklerinin alacağı öngörüsünü sunmuştur.

Kaynakça

- Adiloğlu, A. (2025). Halimat Bayramukova’nın Şiirlerinde Kadın Teması. *Mavi Atlas*, 13(1), 309-328.
- Ahıskalı, M. (2006). *Gurbetten iniltiler sürgün*. Bursa: Emin Yayınları.
- Akyıldız, H. B. (2017). Cengiz Dağcı’nın Romanlarında Sürgün Teması. A. Tilbe, S. Bosnalı ve Y. Y. Topaloğlu (Ed). *Göç Konferansı Seçilmiş Bildiriler içinde* (214-222). London: Transnational Press London
- Alieva, F. (2018). *Halimat Bayramuk’un hayatı, edebî şahsiyeti ve mensur eserleri (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydınşın, A. (2017). Ahıska Türkleri: Küresel Dinamikler Işığında Göç Kimlik ve Ulusötesicilik. H. Akın (Ed.), *Uluslararası Ahıska Türkleri Sempozyumu içinde* (33-40. ss.). Erzincan.
- Bayramuk, H. (2016). *Kafkaslar Ağlıyor! 14 Yıl 2 Kasım 1943, Kafkas Karaçay Halkının Topyekün Sürgününün Hikâyesi*. (Çev. Y. Nevruz). İstanbul: Sebil Yayınevi. (Orijinal yayın tarihi, 1990)
- Çağın, S. (2017). İhtiyar Savaşçı’nın Hikâyesi, *Uluslararası Cengiz Dağcı Sempozyumu içinde*, (89-94. ss). Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yay.

- Dağcı, C. (2010). *İhtiyar savaşçı* (2. Baskı). Ankara: Ötüken Neşriyat.
- Kılıçoğlu, M. E. (2023). Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği Döneminde Orta Asya'da Demiryolu Ağının Gelişimi, 1860-1950. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(2), 595-609.
- Özdemir, B. (2021). Sovyetler Birliği'nde Propaganda ve Ajit-Trenler, *Rusya Araştırmaları Dergisi*, 6, 89-109.
- Şimşek, İ. K. ve Sakallı, E. (2019). Edebiyat ad bilimi bağlamında Mircevat Ahıskalı'nın romanlarında geçen kişi adları. R. Mürseloğlu (Ed.), *Sürgünün 75. yılında Ahıskalı Türkler* içinde (552-563). İstanbul.
- Tanatar, B. (2018). Kırım Tatar Sürgünü – 18 Mayıs 1944. <https://www.vatankirim.net/kirim-tatar-surgunu-18-mayis-1944-bulent-tanatar-71/> (Erişim tarihi: 25.03.2026)
- Tavkul, U. (2015). XX. Yüzyılda Kafkasya'dan Karaçay-Malkar Göç ve Sürgünleri. N. Sarıahmetoğlu ve İ. Kemaloğlu (Ed.), *Türk Dünyasında Sürgün ve Göç* içinde (137-161), İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yay.
- Türk, E. B. (2015). Halimat Bayramuk'un "İki Kasım Bin Dokuz Yüz Kırk Üç" Romanına Sosyolojik Açıdan Bir Yaklaşım. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 38, 139-152.
- Uğurlu Sinar, A. (2017). Cengiz Aytmatov'un eserlerinde tren metaforu. S, Kırılı ve A, Sinar Uğurlu (Ed), 4. *Uluslararası her yıl bir büyük Türk bilgi şölenleri- Cengiz Aytmatov* içinde (21-33 ss.). Bursa.
- Zeyrek, Y. (2016). II. Dünya Savaşı ve Ahıska Türkleri, *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası* içinde (95-106), İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yay.